

KONTAKT LITERATURY S ŽIVOTNÍMI TRADICEMI
/Na příkladu próz Karolíny Světlé/

Mojmír Otruba

[1]

Vladislav Vančura říká: „Literatura je zvláštní způsob uskutečňování životních obsahů v řadě slovesné.“ /1/ Vyplývá z toho mimo jiné, že literatura je systém schopný také na straně svého vstupu, na straně genetické, otvírat se vůči skutečnosti, které jsou mimo její vlastní obvod, a to vůči skutečnostem nejen znakové povahy, ale i neznakovým. Aby je „literárně uskutečnila“ a aby byla s to tyto „životní obsahy“ svým zvláštním způsobem dále komunikovat, musí je učinit elementy svého systému.

Literatura se takto otvírá také vůči tomu, co bylo vně jejího obvodu vývojovou návazností nějak konstituováno, zformováno, co tradice vytvořila třeba v jiné kulturní řadě či sféře nebo v některé oblasti společenského života. Nejde tu o trvalý stav otevřenosti, víme přece dobře, že jsou i situace, kdy je literatura vůči čemukoli externě tradičnímu hluchá, uzavřená nebo dokonce odmítavá. Vyhledávání návaznosti na jakoukoli mimoliterární tradici vyplývá vždy z právě aktuálních interních potřeb literatury, a jestliže zde akcentujeme moment aktivity a potřeby, je tím implicitně vyjádřeno, že taková historicky vývojová situace určuje smysl toho, co je z tradice vyhledáváno a že je i místem, odkud je vzhledem k literatuře a pro literaturu hodnoceno to, co je z tradice přijímáno. /2/

Mezi literárním systémem a čímkoli, co existuje vně jeho obvodu, je vždy vzdálenost odlišnosti, a jestliže se literatura pro své potřeby zajímá o životní postoje a styl, o zvyklosti, názory, představy, hodnoty, které se tradicí ustálily v některém zvláštním lidském společenství a které tedy jsou nebo byly přímou součástí jeho souhrnné životní praxe, je pak vzdálenost mezi literaturou a tímto obsahovým typem tradice vyznačena zejména odlišností co do formy existence a co do

funkce. Má-li být tato distance překlenuta a má-li se to, co samo o sobě je zvláštním jevem empirické životní reality, stát skutečností literárně uměleckou a fungovat jako složka ve významové výstavbě literárního díla, musí to být transformováno do podoby, která je vlastní obsahovému i výrazovému plánu literatury. Na začátku této procedury je sám kontakt literatury s tím, co je krajně odlišné, na začátku je sama možnost uchopení tohoto jinorodého fenoménu, nebo chcete-li nalezení místa, který vůbec umožňuje, aby se literatura, znakový systém, setkala s neznakovou skutečností tohoto druhu takovým způsobem, aby ji potom mohla převést do svého řádu. Tato první fáze návaznosti literatury na životní tradice a jejich duchovní obsah je vlastním tématem mé úvahy. Prostřednictvím jednoho určitého případu bych na ni rád poukázal a předložil ji k úvaze jako obecnou záležitost.

Mluvili jsme zatím o potřebách literatury jako o faktoru, který dává do pohybu celou proceduru osvojení duchovního obsahu životních tradic a převedení do řádu literatury. Na první pohled vidíme, že literární tvorba přitom nejdříve vyhledává v svém exterritoriu hmotně existující a smyslově uchopitelné předměty, které jsou produktem dané tradice, které jí v sobě obsahují a mohou být nositelem výpovědi o ní. Takovými předměty - či spíše jejich kategoriemi, protože zpravidla nejde o jedinečný objekt - mohou být hmotné skutečnosti navzájem velmi rozdílné. Mohou to být verbální výtvořky různého druhu /pověst, hospodské vyprávěnky, korespondence, archivní dokumenty/, neverbální výtvořky /dobové fotografie, zvyky, obřady, formy společenského styku/, mohou to být i konkrétní lidé, jak se projevují ve svých běžných životních úkonech, činech, názorech, v chování a ustrojení, v práci, mohou to být i rozličné a různě hierarchizované kombinace těchto kategorií. Objekt, k němuž se literární tvorba se záměrem návaznosti na tradici nejprve orientuje, pojmenujeme tu - ad hoc - externí předmět.

Abychom alespoň orientačně naznačili, jak externí předmět, který je svou proveniencí skutečností mimoliterární, funguje vzhledem k literatuře a jak se tato jeho funkce stává již činitelem literárním, uveďme poněkud zjednodušený příklad. Teo-

retické projevy o české lidové písni, které čteme u nás ve 20. a 30. letech 19. století, kvalifikují lidovou píseň jako symptom české národní povahy, jak se ustálila tradicí venkovského života, a literatura se upíná k tomuto externímu předmětu, chtějíc jím symptomatizovaný životní obsah uskutečňovat v své řadě, a dosáhnout tak své tehdejší nejvyšší mety, být svým charakterem národně osobitá. /3/ Víme však, že hlavní vývojový efekt spočíval jinde, že tento tvůrčí kontakt s tradicí obsaženou v lidové písni především přispěl ke stabilizaci poetického systému obrozené literatury. Tato diskrepance mezi explicitním záměrem a podobou jeho uskutečnění poukazuje na obě strany, které se tu setkaly. Česká literatura neobsahovala zřejmě v dané chvíli potřebu jedinou, tak jako vždy každé stadium literárního vývoje obsahuje v sobě svazek rozličných potřeb. Převládla-li při tomto jednom navazování kontaktu s tradicí potřeba jiná, než která byla považována za vrcholnou, neudála se tato změna v hierarchizaci jinak než působením konkrétních tvůrčích osobností, vlastních realizátorů literárního vývoje. Ty tedy také rozhodovaly o způsobu uchopení externího předmětu, působily jako zdroj energie upřené k externímu předmětu již v jednom určitém směru. /4/

Na druhé straně náš příklad ukazuje, že externí předmět není ani jakožto produkt tradice věcí jednoobsahovou, že co se do něj z tradice projektovalo, má více složek a vrstev a že při jeho fungování pro literaturu záleží na tom, jak je nazírán. Podle tohoto přístupu může převážít to, co implicitně obsahuje, nad tím, co je explicitní, jindy mohou do popředí vystoupit třeba jeho symptomatické kvality nebo model jeho uspořádání. Externí předmět se samozřejmě neproměňuje, nezjinačuje se tím, jak se k němu přistupuje, nýbrž je subjektem možných mnoha a různých - nikoli početně nekonečných - výpovědí. Obsahuje větší menší potenciální rozlohu informací o tradici a větší menší potenciální rozlohu způsobů jejich artikulace a na energii vycházející z uměleckého tvůrce záleží, která z těchto potencialit a v jaké intenzitě přijde ke slovu.

Někdy podoba literárního díla odsouvá z bezprostředního dohledu vlastní charakter externího předmětu, někdy ho fingova-

190/

ně předestírá autorova mystifikace /K. May znal život severoamerických Indiánů z běžné příručkové literatury/, jindy ho zakrývá kritická dezinterpretace. Nikdy však nemá externí předmět úlohu mouřenína, který může jít, když splnil svou povědní funkci prostředníka. Stojí na začátku řady, již se literatura zmocňuje pro své potřeby životní tradice, tím spolupodmiňuje také další fáze této procedury, a nutně je potom obsažen i v konečném výsledku. Konkrétní podoba tohoto finálního uplatnění, účast na významové výstavbě díla a s tím i na jeho schopnosti aktuálně odkazovat zpět na tradici, je pak případ od případu odlišná, typizovat by asi bylo nesnadné. Shodně však už první fáze v proceduře literárního uchopení životních tradicí jednak je počátkem jedné genetické řady významové výstavby díla, jednak má výběrový podíl na tom, co se v daném případě vůbec může z tradice eventuálně uzavřené, odlehlé znovu dostat prostřednictvím literatury do kulturního oběhu.

[2]

Pokusme se ukázat si problematiku této první fáze na jedné její historicky určité podobě, a to na podještědských povídkách a románech Karolíny Světlé z 60. a počínajících 70. let 19. století. O následujících několika orientačních údajích se domnívám, že je žádoucí je rekapitulovat, aby byly živě na paměti pro potřeby pozdějšího výkladu.

S Podještědím se Světlá seznámila až v dospělosti, /5/ tento kraj jí poskytl literární pseudonym a látkově ovlivnil už počáteční etapu její tvorby, když si ho z hlediska svého individuálního i generačního /májovského/ zaměření uměleckého kvalifikovala jako svérázné české prostředí. Ve dvou z prvních podještědských povídek - O krejčíkově Anežce /1860/, Skalák /1863/ - zpracovala téma, které se již předtím ozvalo hned na začátku jejího spisovatelství a samo o sobě ani nebylo závislé na poznání Podještědí, ani se pak v díle Světlé neslučovalo výlučně s podještědskými látkami a jež vyvíjejíc a proměňujíc se zřejmě patří k základním komponentám její tvůrčí osobnosti. Jde o téma axiologické /etické/, odborná literatura ho nazývá „erotickým mesianismem“ /6/ a v zobecně-

né podobě ho můžeme pojmenovat jako volní schopnost výjimečné ženské hrdinky k individuální oběti v zájmu milovaného nebo lidsky blízkého muže a ve prospěch prosazení absolutních intersubjektivních morálních norem, leckdy i za cenu krajně vyhroceného konfliktu s okolím. Podobou uplatnění tohoto tématu v prózách s podještědskou látkou předznamenávají některé povídky již bezprostředně románovou tvorbu z Podještědí. Jako A. Novák průkazně vyložil, že povídka Skalák poukazuje k budoucímu Vesnickému románu, /7/ bylo by lze z pohledu od těchto románů uvádět i ostatní podještědské prózy z 60. let - s jejich akcentem na věcnou autentičnost umělecké výpovědi o lidech z tohoto kraje a s jejich převažující morální nebo vůbec hodnotovou problematikou - na ose vývojové cesty, která vrcholí pěti románovými skladbami a po dosažení tohoto prvního vrcholu pak vede podještědské látky převážně jinam, ke stavebně jednodušším prózám soustředěným na jemnou kresbu individuálních charakterů.

Poznání Podještědí poskytlo Světlé to, co bylo v souladu s jejím uměleckým založením - připomeňme v této souvislosti druhou část známého Hálkova výroku „Šťastný Ještěd, že našel svou Světlou, a šťastná Světlá, že našla svůj Ještěd“ /8/ -, a přitom její podještědské prózy vyjadřovaly i aktuální tendence české literatury. V 60. a 70. letech 19. století bylo pro naši literaturu znovu aktuální ptát se po obsahu a smyslu češství jakožto kvalitě jak diferencující v nadnárodních souvislostech, tak udávající perspektivu národního života, ptát se tedy také po tom, co z minulostního zázemí českého světa podmiňuje národní přítomnost a co z toho je žádoucí akcentovat nebo vnést jako výtvar periferní tradice do centra národního bytu. V této době, kdy se evidentně zhroutil starý ideologický svět, konstrukční opora jisté axiologické stavby, vystupovalo také naléhavě do popředí hledání nového, novým podmínkám vyhovujícího hodnotového řádu, životně orientačních jistot. Toto dvojí nemuselo spolu bezprostředně souviset, avšak z ještědských próz Světlé zejména její romány /Vesnický román, 1867; Kříž u potoka, 1868; Kantůrčice, 1869; Frantina, 1870; Nemodlenec, 1873/ spojovaly jedno s druhým. Nadto sloučovaly tuto dvojí problematiku v literárním žánru, který byl

192/

dobově hodnocen jako nejzávažnější projev evropské umělecké prózy a jehož národně osobitou podobu si právě česká literatura také přála mít, aby tím mohla vstoupit do soutěže s velkými moderními literaturami. /9/

Roku 1864 v předmluvě k povídce Lamač a jeho dcera /10/ se Světlá poprvé ve veřejném projevu vyznala z toho, co pro ni znamená a jak kvalifikuje lidový svět v Podještědí. Také v předmluvě k Vesnickému románu prezentuje toto své dílo jako obraz jedné národně původní podoby českého venkovského lidu, která se ustálila dlouholetým vývojem a projevila v charakteru lidí, v jejich smýšlení, způsobu života, v jejich duchovním obzoru. Poukazuje přitom jak na to, že jde o svět již zanikající, tak i na jeho živě platnou nabádavost. Rovněž v jiných doprovodných výkladech k svým prózám, popřípadě v polemických nebo vzpomínkových statích /11/ se staví do pozice prostředkovatele, umožňujícího poznání tohoto pozoruhodného lidového společenství; opakovaně připomínajíc, že píše jen o tom, co tu viděla, poznala, dověděla se, o čem se mohla věrohodně přesvědčit, a nejednou poukazujíc na to, že literární formou zpodobuje skutečné lidi a události, klade důraz na autenticitu svého podání, tedy i na to, že morální postoje jejích hrdinů odpovídají skutečnosti tamního lidového světa.

Nač z individuální etiky poukazovaly podještědské prózy z 60. let a způsob, jak tuto problematiku traktovaly, bylo v našem prostředí neběžné a vyvolalo to - jako máloco z tehdejší literatury - vehementní protesty čtenářů. V tomto odporu již byla obsažena i nedůvěra k tomu, že skutečně jde o umělecký přepis reality, nadto o úkazy lidového světa. Později si z mladší literárněkritické generace nejdůsledněji L. Čech /12/ přímo kladl otázku, do jaké míry může být obraz lidového Podještědí, jak je podáván u Světlé, a to především v jejích problémových románech, přijímán jako věrohodný. Přisoudil tuto vlastnost zpodobování vnějškové skutečnosti a jednotlivým reáliím, nikoli však tomu, jak je představován duchovní obsah lidového světa. Na základě konkrétní analýzy vytýkal Světlé, co se již dříve, třeba bez věcné argumentace ozývalo, že totiž „do lidu našeho vbásnila, co v něm není,“/13/

zejména že ještědský lid „povyšovala za vyšší stupeň kultury, své pomysly i názory jemu připisujíc,“ /14/ a že filozoficky vzato je názorové pozadí próz Světlé /včetně názorů etických/ při srovnání jednotlivých románů nejednotné, někde přímo rozporné, což rovněž svědčí o tom, že jeho zdrojem nemůže být jedno místo, tj. myšlení a názory podještědského lidu. Metodou pozitivistické ideografické kritiky se na počátku našeho století /již po smrti Světlé/ zaměřila F. Kleinschnitzová na „Náboženské postavy z lidu v díle K. Světlé“, /15/ tedy z podještědských románů i na Frantinu a Nemodlence, a na takto seskupené části spisovatelčina díla pokračovala ve směru kritiky L. Čecha. Vyjímajíc z románů v doslovném znění takové výroky jejich lidových protagonistů, které svědčí o jejich názorovém a filozofickém vybavení, průkazně doložila, že Světlá vkládá do promluv svých lidových postav názory, které jsou odvozeny /leckdy jako přímá slovní parafráze/ z její četby filozofických spisů, zejména Herderových. Z toho F. Kleinschnitzová dokonce uzavírá, že Světlé „duševní dílna lidu byla a zůstala cizí, a Světlá byla tedy nucena doplňovat z vlastního myšlenkového života“. /16/

Dobová pozitivní recepce, která vysloveně přijímá tato díla jako obraz českého živlu, jako jeden obraz národních lidových tradic, /17/ mohla by být z našeho hlediska irelevantní, protože způsob její argumentace svědčí o tom, že toto přitakávající přijetí je mnohdy důsledkem souladu díla Světlé se stále ještě živou idealizovanou představou o venkovském lidu a v souladu s jedním směrem kritických požadavků na literaturu. Máme však také z doby mnohem pozdější, z doby, kdy se radikálně změnily recepční podmínky pro konkretizaci díla Světlé, doklady o tom, že je nadále čteno jako umělecká výpověď o tradici lidového světa, a za pozornost stojí zejména stať M. Pujmanové z roku 1939. /18/ Pujmanová zná výhrady, které zpochybňovaly věrohodnost podještědských próz co do jejich reprodukce lidového světa, a i když nepřijímá naivně ujišťování Světlé o autentičnosti jejího podání a ví, že spisovatelka musila to, co jí lidové Podještědí poskytlo, podrobit svému uměleckému řádu, přece poznává spojitost románů a povídek s dávnými lokálními tradicemi: „Postavy Světlé, vi-

děné vrstevnatě, geologicky, tak, jak jim skládali duši předkové usazení v Ještědsku odedávna, její čarodějníci, hloubavci, neomalenci, bludaři, písmáci, boží bojovníci, spiklenci, mstitelé, buřiči jsou nadáni prastarou tmavou pamětí rodovou, sahající do kolikátého kolena, ne osobní pamětí psychologickou, spíš povědomím sounáležitosti: něco jako by pamatovalo za ně. Toho právě se zmocnila Světlá svým altovým darem fabulačním: jejími příběhy probleskují vidění českého národa doby pobělohorské."

Jestliže vezmeme toto svědectví, jak čte prózy Světlé tak kultivovaný moderní čtenář, jako byla M. Pujmanová /a nadto jak je čte roku 1939, v době, která zvyšovala citlivost na věci národa a jeho tradicí/, a jestliže vedle toho položíme např. zmíněné hodnověrné doklady toho, v čem jedna výrazová vrstva povídek a románů nemohla být odvozena z lidového světa, vystupuje nám jako prvotní otázka vytčený problém způsobu a obsahu v návaznosti na životní tradici. Po předchozím rozkladu můžeme říci, že je to nejprve problém externího předmětu vůbec a pak jmenovitě toho, která složka a forma z celku jeho možných výpovědí je pohledem umělecké osobnosti přednostně akcentována.

[3]

Jak již bylo uvedeno, Světlá zdůrazňovala svou zevrubnou autopsii a část próz označovala za literární reprodukci skutečně existujících lidí a jejich opravdových osudů. Jak vlastně vypadala tato autopsie, prostřednictvím čeho se básnířka zmocňovala lokálních tradicí? Shrňme-li, co o způsobu jejího osvojování těchto poznatků vypovídá její korespondence a vzpomínky a svědectví pamětníků, /19/ zjišťujeme, že Podještědí poznávala básnířka hlavně z toho, co se dovídala z rozhovorů s lidmi ve Světlé, v Dolních Pasekách a v okolí, že své poznatky o lidských skutečnostech kraje získávala hlavně z výpovědí tamějších lidí. Co věděla o životních reáliích, ustálených zvycích, o představách, názorech, pověrách, smyšlenkách lidí, o regionálních pamětihodnostech, o minulosti kraje i co věděla o výjimečných osobnostech a osudech lidí, věděla z toho, jak jí o tom tamější domorodci vyprávěli, leckdy opa-

kovaně nebo různí o tomtéž, někdy také z vyprávění autobiografických. Mezi různorodou skutečností podještědského světa, jak sama o sobě existovala, vstoupil jako nejfrekventovanější prostředek jejího poznávání orální referát podještědských lidí.

Takto chceme také v tomto případě vymezit to, co jsme tu pojmenovali externím předmětem. Víme přitom, že do tohoto souboru zahrnujeme promluvy, které se navzájem různí co do původce, obsahu, žánru, funkce i stylu a které jednu celistvost - řekněme množinu - tvoří tím, že to jsou verbální tvory, orální promluvy, a že je jejich adresát nebo bezděčný posluchač přijímá jako informace o lidských skutečnostech Podještědska.

Každý referát, každá jazyková výpověď o skutečnosti je spojena s volbami podmíněnými hodnocením: mluvčí vybírá jednotlivá data předmětné skutečnosti, o níž referuje, a v časové linearitě promluvy je nově uspořádává a hierarchizuje, a jeho hodnocení se obrací i na druhou stranu, k jazyku, při výběru z více možných prostředků pojmenování. Již tím je v referátu o skutečnosti nepřímo obsažen také ten, kdo o ní vypovídá. Hodnotová projekce osobnosti mluvčího do jeho promluvy a do pojednávané skutečnosti je však ještě podstatnější a důležitější, postihuje nejen vnitřní uspořádání, ale i obsah a smysl promluvy.

Mluvíme-li o hodnotách, velmi často se stává, že každý vyjadřujeme tímtež slovem zcela odlišný pojem. Dovolte mi proto teď krátký exkurs ad vocem hodnoty, který pokládám za nutný, abychom i v následujícím výkladu měli patřičný věcný kontakt. Hodnoty /20/ nepovažujeme za fenomén existující před člověkem a nezávisle na něm, nýbrž naopak za jev podmíněný historickým bytím člověka a existujícím pouze v obvodu člověka jako druhu. Hodnota je entita relační, je to vlastnost, která nabývá cokoli z přírodní a lidské skutečnosti pouze ve vztahu k potřebám a zájmům člověka, jak vyplývají z jeho společenské a výrobní praxe i individuální existence. Hodnoty jsou tedy také specifickou formou, jíž se člověk zmocňuje skutečnosti vztahením jí k sobě, jsou pro něho prostředkem její zvláštní segmentace a hierarchizace a nástrojem sloužícím orientaci v ní. Jestliže se do hodnot projektují potřeby a zájmy člově-

ka upřené k objektivním vlastnostem skutečnosti, vyplývá z toho za prvé, že hodnotová oblast v svém celku odpovídá totalitě člověka, a za druhé, že veškerá aktivita člověka je spojena s hodnocením, takže také potom ve všem, čím člověk svou aktivitu projevuje, a ve všem, co vytváří, jsou přinejmenším implicitně obsaženy jeho hodnotové představy a aktuální aplikace tohoto fondu. Jsou tedy pak obsaženy - opakují: alespoň implicitně - i v jeho výtvorech jazykových. Mluvčí nutně poznamenává své promluvy i svým hodnotovým horizontem, i jako aktuálně hodnotící subjekt - a to bez ohledu na to, zda je úkolem promluvy tak onak vyslovit hodnocení, nebo zda jí takovýto úkol určen není.

V tomto místě můžeme navázat na to, od čeho jsme nakrátko odbočili. Veškerá vyprávění podještědských lidí, kterým Světlá naslouchala, nepochybně obsahovala vlastní předmětnou výpověď, můžeme předpokládat, že spolu s tím obsahovala leckdy také přímo vyjádřené hodnotové vztahy a soudy, a odvažujeme se tvrdit, že nutně obsahovala též soustavný tok nepřímých informací o tom, jak se předměty výpovědi kvalifikují v hodnotovém poli mluvčího, a že tato vyprávění dávala svými explicitními a implikovanými hodnotovými výpověďmi nahlédnout do hodnotového horizontu mluvčího.

Informátory Světlé byli lidé různého stáří a společenského postavení, byli to příbuzní jejího manžela, většinou hospodáři, ale mezi nimi i učitel a obchodník, byli to stálí známí i vypravěči při nahodilých setkáních, byli mezi nimi sedláci, překupníci, podruhyně, děti, žebráci a žebračky ze světelského kostela, tamější kněz, lesník - jejich hodnotový horizont nemohl být totožný, ale jistě se překrýval v tom, čím byl shodně formován a podmíněn výchovou, prostředím, vývojovou kontinuitou kolektivu. Lze se domnívat, že rozsah shodného byl ve většině případů nemalý, protože tu působily shodné principy strukturace intersubjektivního hodnotového plánu; ojedinělé podstatnější individuální odchylky pak tím spíše kontrastovaly. To je však pouze hypotéza, zčásti opřená o sekundární dokladový materiál, o nepočetné referáty o referátech, jimž Světlá naslouchala.

Za hypotetické již nepovažujeme, že v přísunu axiologických informací početně převažovala nad přímo vyjádřenými hodnotovými soudy implikovaná, ve věcném obsahu promluvy slovně přímo neoznačená vyjádření aktuálních hodnotících postojů mluvčího a s nimi dále pak i zpřítomnění jeho konstantních hodnotových představ, jednou v celistvější podobě, jednou v dílčí výseči. Tato nepřímá hodnotová sdělení mohla být vědomá X bezděčná, záměrná X nezáměrná, s funkcí komunikability X s úmyslem zastřít sdělnost atd., a jak již vyplývá z formy takovýchto sdělení, mohla být na straně posluchače přijímána odlišně, než jak byla vysílána, tedy např. nezáměrné mohlo být dešifrováno jako záměrné nebo znak vyslaný s funkcí komunikovat hodnotové sdělení nebyl na straně posluchače jako znak přijat. /21/ Jde tu tedy jednak o výrazivo nepřímých hodnotových sdělení, které samo o sobě představuje intersubjektivně daný celek, dále o jejich kód, jehož míra intersubjektivnosti je značně omezena, respektive který může být případ od případu ustavován nebo nově zpřesňován a vymezován, a vzhledem k uvedenému charakteru kódu jde tu i o dešifrovatelnost nepřímých hodnotových sdělení.

Lingvistika, která obrací svůj zřetel ke konkrétní jazykové promluvě a která přitom sleduje i projekci mluvčího do jejího vnitřního uspořádání, /22/ bere v potaz mj. také momenty axiologické, nepřihlíží však dosud - pokud je mi známo - k tomu, že co globálně objímá projekci osobnosti mluvčího do jeho promluvy /včetně jejího vnitřního uspořádání/ a co v ní celistvost této osobnosti nejmarkantněji vyznačuje, jsou veškerá přímá i nepřímá, bezprostřední i prostředkovaná vyjádření jeho permanentní hodnotící aktivity. V každé promluvě je pak spolu s jejím plánem významové či věcné výstavby obsažen i plán výstavby hodnotové /v tomto případě ovšem pojmu „plán“ nepřiznáváme záměrnou složku v jeho obsahu/; je v ní obsažen s rozličnou intenzitou a působivostí, protože může být ve vztahu k plánu výstavby významové v poměru činitele nadřazeného i podřazeného, rovnovážně partnerského i rivalského.

Vzhledem k uvedenému stavu poznání dané problematiky /tj. vzhledem ke stavu, jak je mně znám/ nemůže náš výklad v tomto

místě odkázat na patřičnou odbornou literaturu, a protože rozklad o tom, jakým způsobem se v orálních referátech podještědských lidí, kterým Světlá naslouchala, realizovala jejich nepřímá hodnotová sdělení a do jaké míry jim mohla básnířka porozumět, by i při uvažovatelném zjednodušení přerostl v samostatné téma, omezujeme se pouze na několik dat vyplývajících z toho, že šlo o projevy mluvené.

Ve výrazovém plánu mluvené řeči se pro to, co zde nazýváme nepřímými hodnotovými sděleními, bohatě uplatňují paralingvní prostředky, jako je zvyšování a klesání hlasového tónu, zeslabování a zesilování hlasu, zrychlování a zpomalování řeči, změna hlasového tónu. Nápadným příkladem tu může být kakování, když např. matka mazlíc se s dítětem užívá výrazů hrubých nebo hanlivých /„ty darebáku, prevíte, syčáku, rošťáku“/ a tónem a intonací natolik vyjadřuje svůj hodnotový vztah k dítěti, že se konvenční lexikální obsah těchto slov převrací nebo se úplně vytrácí a výrazy „ty darebáku, prevíte ...“ jsou jen nositelem v této chvíli dominujícího výraziva, tónu a intonace, sdělujícího lásku, něhu, zalíbení atd. Pro nepřímá hodnotová sdělení se při osobním styku mluvčího s posluchačem uplatňuje také mimoverbální komunikace /gesta a veškeré ostatní kinezické projevy/, která disponuje řadou znaků, jež jsou v dané kultuře pevně zakódovány. Ke kódu implikovaných hodnotových sdělení poukazuje také jedinečné prostředí a situace promluvy, stejně jako k němu poukazují slovně explicitní vyjádření hodnotových soudů. To vše pak napomáhá tomu, aby se z potenciálního přísunu nepřímých /nebo spíše specificky vyjadřovaných/ axiologických informací stal přísun realizovaný.

Mezi tím, čemu Světlá naslouchala, byla i tradovaná podání o lidech z kraje a jejich osudech; z menší části tohoto zřejmě obsáhlého korpusu čerpala pak látku pro některé své prózy. Někdy se vyprávění týkala lidí dosud žijících nebo nedávných, častěji šlo o události časově vzdálené. O Frantině vyprávěla Světlá její švagrová, co sama slyšela od manželova dědečka, který byl za mládí u Frantiny ve statku pasákem; příběh Antošův, jenž se promítl do Vesnického románu, je příběhem ze samého počátku 19. století. Šlo tedy o vyprávění, která si ne-

jen předávali lidé v jedné časové rovině, ale která předtím mnohdy přešla i přes tři čtyři generace.

Základem každého tradovaného podání bývají skuteční lidé a jejich činy a prvotně se o nich vypráví hlavně s funkcí zpravodajskou: stalo se, stalo se tady u nás. Pro replikování už mohou být navíc další důvody, a to co nejrozmanitější. O události se s časovým odstupem dále vypráví, protože v ní jde o něco příznačného nebo výjimečného, protože je humorná nebo smutná, nabádavá, výstražná, příkladná, protože se tím zpřítomňuje minulost jako lepší než přítomnost nebo zase jako doba útrap, které pominuly, a podobně. Při replikování už východiskem každého dalšího vyprávění není událost sama, nýbrž to, jak se o ní vyprávělo. Vztah k prvotní předmětné skutečnosti, která byla látkovým zdrojem, se čím dál víc uvolňuje, vyprávění se postupně stává uzavřeným příběhem, stává se svébytnou skutečností, která má svou vlastní teleologii.

S tradováním se často proměňuje fabule příběhu, mohou se v něm kontaminovat prvky z více reálných událostí, může být jinam lokalizován, mění se časová posloupnost dějů nebo motivace činů nebo vztahy mezi postavami. Uplatňují se přitom i elementy nahodilosti - výpadek paměti, komolení, anebo zase individuální vyprávěčská rutina a fantazie. Nejde však o proces probíhající spontánně, má své závazné regulátory, které jsou nadindividuální povahy. Tradováním se příběh dostává do teritoria orální slovesnosti, jejímu řádu musí odpovídat a její poetika je také jedním zdrojem pro zmíněné proměňování prvků a jejich vazeb, které může jít až k tomu, že příběh dostane podobu pověsti nebo - za určitých externích podmínek - se stává mýtem.

Jakožto tradované podání musí ovšem příběh splňovat základní konstitutivní podmínku svého žánru: vypráví se o tom, co se v naší životní sféře skutečně stalo, - musí budit dojem autentičnosti. Vyprávěč toho dosahuje nejen tím, že slovně zdůrazňuje pravdivost příběhu nebo že se odvolává na hodnověrné svědky a zdroje, ale především tím, že je se svým příběhem v souladu s představami svých posluchačů o skutečnosti. Vyprávěč může provádět změny fabulační, může včlenit do příběhu prvky fantaskní, může v něm dát působit nadpřirozeným silám,

může eventuálně i jinak zaměřit smysl příběhu, než jak ho dosavadní řada vyprávěčského předávání ustálila, avšak nesmí ztratit styk s tím, jak se jeho posluchači orientují ve skutečnosti. Jinak řečeno, *conditio sine qua non* je soulad hodnotového horizontu tradovaného podání s hodnotovým horizontem posluchačů v jeho určujících rysech. Je to vztah funkčně reciproční: hodnotový horizont příběhu garantuje posluchačům jeho autentičnost, a dojem autentičnosti příběhu jim stvrzuje prospěšnost, oprávněnost určujících rysů jejich hodnotového horizontu. /23/ Tradované podání ho pak může i manifestovat nebo působit ve prospěch jeho stabilizace, obohacování, pohybu.

Co jsme předtím uvedli o tom, jak se axiologie mluvčího projektuje do vnitřního ustrojení, smyslu a hodnotového obsahu promluvy, základně platí i pro tradované podání, přihlídneme-li ke dvěma specifikacím. Tentokrát již hodnotové postoje mluvčího nejsou provokovány objektivní skutečností, nýbrž realizují se vyprávěním uzavřeného příběhu, který hlavně až svým celkovým smyslem odkazuje ke skutečnosti. Upínají se k charakteru jeho postav a ke vztahům mezi nimi, k relaci mezi postavami a děním, jichž jsou postavy subjektem nebo objektem, apod., a celé toto kauzální sřetězení příběhu i jeho dílčí elementy jsou tak, jak se uplatňují vzhledem k celkovému smyslu vyprávěného příběhu, naplněny tímto hodnotovým obsahem a zpřítomňují ho prostřednictvím slovesně zformované výpovědi o jedinečné a konkrétní lidské skutečnosti. /24/ Formování příběhu se děje ve všech případech na bázi téže poetiky a z ní vyplývá i shodný kód hodnotových sdělení.

Druhý zvláštní rys je dán opakovaností. Příběhy prošly i přes několik generací v prostředí víceméně homogenním, takže co hodnotového se s nimi předávalo i co se skrze jejich vyprávěče nově do nich promítalo, šlo zhruba jedním směrem a opakování vrstvilo tyto projekce. Repliky zesilovaly jejich působivost, intenzifikovaly hodnotová sdělení, i když to nebyly projekce zcela totožné ani synchronně - o tom jsme už mluvili -, ale ani diachronně. Také v tomto prostředí, jehož ideová sféra se tehdy za tři čtyři generace asi příliš neproměňovala, byl hodnotový fond nutně neustále ověřován životní

praxí a tato jeho permanentní obnova, toto trvale opakované vydobývání životně orientačních jistot se projevilo ve strukturaci projekcí navrstvených v tradovaných podáních, činilo ji strukturou dynamickou.

Přestože tradovaná podání poznamenala /spolu s vyprávěními autobiografickými/ svými postavami a ději prózy Světlé nejnápadněji a přestože mají oba typy referátů o jedinečných podještědských osobnostech a jejich osudech i zvláštní úkol v celku toho, co jsme nazvali externím předmětem, musíme je nejprve vidět uvnitř něho a přihlížet k tomuto globálu v jeho pestré skladbě s růzností vyprávěčů, obsahů, žánrů, forem i času a prostředí vyprávění. Byla to skladba vzniklá nahodile, avšak na straně receptora, posluchače, se vytvářely mezi jednotlivými členy tohoto souboru vzájemně podmiňovací vazby. Ty nejen napomáhaly dešifraci té výpovědní vrstvy promluvy, kterou formoval mluvčí podle svého hodnotového horizontu a podle jeho aktuální aplikace, ale především působily k tomu, aby se dílčí sdělení skládala, aby se jejich obsah spojoval. Takto sumovaná výpověď již postihovala axiologii Podještědska do značné míry celistvě. Ne snad v nějaké věcně dokumentární úplnosti, ale příznačně, s podstatnými dimenzemi. Hodnotová oblast tu byla postižena jak v tom, co měla ve většině obecně společného i ve výjimkách individuálně zvláštního, tak v tom, čím se přítomně projevovala i historicky formovala, tak konečně v tom, co v ní bylo staticky konstantního i dynamicky napjatého.

Externí předmět Světlé, vyprávění podještědských lidí, jistě prostředkoval bohaté informace o těch datech venkovského života, která byla vlastním tématem jednotlivých vyprávění, a která potom tak onak uplatněna v románech a povídkách, druhotně přispívala k jejich schopnosti odkazovat na krajová specifika národní společnosti. Externí předmět byl však orientován tak, aby dominovala v něm obsažená všestranná výpověď o hodnotovém světě dobového podještědského venkova. Síla, která ho takto orientovala, která v něm tyto informace odkrývala a vydobývala je z něho, vycházela z tvůrčí osobnosti, z jejího jedinečného ustrojení, o němž tu již byla v předchozí kapitole zmínka. Patos zaměření na axiologické záležitosti

a zejména na ostré kontury jejich dynamiky je zřejmě určující složkou ve struktuře osobnosti Světlé: konflikt mezi subjektivní náklonností a danými mravními normami poznamenal její život /vztah k J. Nerudovi/, morální problematika střetávání individuálních zájmů s nadindividuálními prochází v rozličných konkrétních podobách celým jejím dílem, a co se k tomuto příznačnému tematickému prvku její tvorby pojí, vztahuje se opět k oblasti morální nebo vůbec hodnotové a opět je to pojato v podobě konfliktní. Toto osobnostní vybavení disponovalo Světlou k tomu, že si z vyprávění vyposlouchávala axiologii Podještědí. /25/ Tím pronikala k jejím východiskům, k potřebám a zájmům tamní společnosti, - a co je nejpodstatnější, zmocňujíc se lokální axiologie, pronikala skrze ni k tomu, co nejspíše a nejmarkantněji manifestovalo tamního běžného i výjimečného člověka v jeho celistvosti, tedy i k tomu, co vymezovalo jeho příslušnost do sociálního kolektivu a co v jeho tváři modelovalo tradice. Pro její ještědské prózy se tím otevřely primární zdroje a podmínky toho, že jejich postavy jsou - řečeno slovy M. Pujmanové - viděny „vrstevnatě, geologicky, tak, jak jim skládali duši předkové usazení v Podještědsku odedávna“.

Jsou jistě jiné lidské výtvoary, které zevrubněji demonstrují jednu nebo druhou složku člověka /složku racionální, citovou, volní atd./. Vycházeli jsme zde z toho - a na tomto teoretému spočívá smysl dosavadního výkladu o externím předmětu Světlé -, že nic druhého neobjímá člověka v jeho celistvosti, a tudíž ani v jeho jedinečné historické a kulturní totalitě tak souhrnně jako jeho axiologie.

[4]

Tvrzení, že hlavním zdrojem poznatků o lidské skutečnosti Podještědí byl pro paní Johanu Mužákovou, rozenou Rottovou a píšící pod pseudonymem Karolína Světlá, orální referát tamějších lidí, lze snadno doložit. Naproti tomu tvrzení, že v umělecké osobnosti K. Světlé byla tato množina informací „orientována tak, aby dominovala obsažená v ní všestranná výpověď o hodnotovém světě podještědského venkova“, a že z tohoto základu vyrůstá schopnost podještědských próz repro-

dukovat určitou výseč životních obsahů ustálených lokální tradicí, zůstává pouhým tvrzením dotud, dokud tento závěr nepodpoří konkrétní analýza daných literárních děl. Ta by pak verifikovala náš výklad nejen v tom, co se z něho týká výlučně probírané části díla Světlé, ale i v jeho rovině zobecňující. Takto zaměřeným rozbořem významové výstavby povídek a románů by totiž mohl být zároveň získán důkazový materiál pro naše nejzávažnější teoretické východisko, že externí předmět pouze nezajišťuje kontakt literární tvorby s duchovním obsahem životní tradice, nýbrž že se dále podílí i na konečné podobě literárního díla samého, že se způsob jeho uchopení projevuje ve významové výstavbě díla.

Na takovýto důkaz zde musíme - hlavně pro jeho nároky rozsahové - rezignovat. Pokusme se však ve prospěch obojího, čemu se zde nedostává explicitní věcné argumentace, uvést podještědské romány alespoň náznakem do širších souvislostí tvorby K. Světlé, a to takovým způsobem, že budeme tentokrát pohlížet od díla samého zpět k místu jeho genetických zdrojů.

Nejen v podještědských povídkách a románech, ale i ve třech dalších sektorech prozaické tvorby Světlé šlo umělkyni o postižení tradicí a také v těchto skladbách mnohdy zužitkovala tradovaná podání. Jedním z těchto sektorů jsou povídky ze starosvětské Prahy /z životního prostředí autorčina dětství/. /26/ Většinu jich psala Světlá až po velkých zkušenostech s tvorbou podještědskou a o časově druhé a nejproslulejší z nich, o Černém Petříčkovi /1871/, říká: „Nechtivali Ještědští, abych psala stále jen o nich, a to věci jim dávno dobře známé a povědomé, nýbrž přávali si, abych jim vypravovala raději o Praze, kterak v ní dle pravdy se dělo a lidé si počínali, čímž povstaly ještě povídky Drama zbořeného domu, Černý Petříček /.../, vesměs vážené z vypravování otce mého, jenž byl událostí v nich zpracovaných pamětníkem.“ /27/ Černý Petříček /dále ČP/ vzniká tedy mj. na pozadí toho, jak se Světlá umělecky vyrovnala s Podještědím, a zde můžeme při srovnání tohoto díla s podještědskou Frantinou /1870, dále F/ poukázat na příznačné rozdíly v tematické výstavbě.

Jednou z tematických dominant ČP /28/ je kresba prostředí, zpodobení životního stylu v podstatě maloměstského světa

drobných řemeslníků, obchodníků, služek, tovaryšů; ve F je zpodobení místního životního stylu jen okrajové. Postavou Petříčka v ČP je do bizarní podoby dovedena příznačná a většinová mentalita prostředí se svou konzervativností i s přesvědčením, že daná životní orientace je trvalá a jedinečně správná, a v souladu s bezprostřední praktickou utilitárností tohoto prostředí určuje Petříček také budoucnost svého mladšího, nevlastního bratra /a „paní od Beránka“ své dcery/; příběh Frantiny vypráví ve F katolicky ortodoxně věřící čeledín, který ji vidí jako „pohanku“, tedy jako představitelku menšinového produktu svého prostředí, ale její počínání jako rychtářky je vedeno nesobeckým zřetelem na hmotné potřeby a lidská práva veškerého okolního lidového kolektivu. V ČP jednájí nevlastní bratr Petříčkův a dcera „paní od Beránka“ proti vůli pěstouna a matky a proti zásadám, v nichž byli vychováni, prosazují svá přirozená práva na lásku a na podobu života odpovídající jejich zájmům; i když jejich individuální protest končí tragicky, je sankcionován tím, že byl projevem „přírody“, přirozeně oprávněného odporu proti nehybnosti, strnulosti, deformujícímu tlaku dané „kultury“. Ve F láska titulní hrdinky k Apolínovi, která odpovídá jejímu zvláštnímu lidskému založení, není v rozporu se zásadami a zájmy jejího okolí až do chvíle, kdy ona jediná se dovídá, že Apolín je vůdcem nebezpečné loupežnické tlupy; zabíjí milovaného muže i z lásky k němu, i proto, že svou lásku podřazuje nadosobně platným morálním příkazům, staví nad „přírodu“ v sobě prospěch kolektivu a platnost jeho „kultury“, vyznačené jejím řádem morálním.

Při srovnání celého souboru staropražských próz s korespondujícími podještědskými pak zjišťujeme v jejich tematické vrstvě tyto opakující se rozdílnosti: /29/ Bez ohledu na syžetové provedení je ve staropražských prózách určena životnímu stylu pozice jednoho z tematických protagonistů a hodnotové normy tohoto prostředí vyplývají per oppositionem z charakteru a činů postav, které se vymykají životnímu stylu svého prostředí a vzpourou proti němu demonstrují jeho strnulost a pragmatickou omezenost i potřebu regenerace této kultury ze strany přírody. Naproti tomu v podještědských románech ne-

má zpodobení životního stylu nikdy funkci jednoho z protagonistů jako v prózách ze staré Prahy. Hrdinové románů z Podještědí jsou sice zjevy výjimečné, jejich výjimečnost však nespočívá v krajní odlišnosti od okolí, nýbrž v hyperbolizaci a důslednosti těch rysů, které konstituují perspektivní životaschopnost daného lidového společenství a jeho hodnotového řádu. Regenerují ho tím, že svými vztahy a jednáním poukazují na přirozená zvláštní práva a zájmy jednotlivce, aby pak osobní obětí stvrдили jeho obecnou závaznost a sociálně stabilizační funkci.

Starosvětskou Prahu znala Světlá hlavně z toho, jak se na jejím životě sama v dětství podílela a z dětství si také zapamatovala vyprávění o jejích zajímavých osobnostech a příbězích. Externí předmět těchto povídek můžeme pojmenovat jako pamětní záznam životní podoby starosvětské Prahy, jehož součástí jsou i v paměti uchovaná tradovaná vyprávění o lidech tohoto prostředí. Mezi dobou, kdy Světlá poznala starosvětskou Prahu, a dobou, kdy o ní psala, uplynulo třicet a více let; z pamětního záznamu tradovaných vyprávění se nutně vytratila taková přídatná poselství a informace, které Světlá přijímala s tradovanými vyprávěními v Podještědí. Do časové vzdálenosti mezi prožitkem starosvětské Prahy a jeho literárním zužitkováním se naproti tomu nově vsunula jednak autorčina značná literární zkušenost /a s ní i záměr vyslovit staropražskými látkami něco jiného než podještědskými/, jednak její lidské vyrovnávání s rodným prostředím, které v době dospívání nepřálo její touze po vzdělání a emancipovaném intelektuálním uplatnění.

„Pamětní záznam životní podoby starosvětské Prahy“ se stává pro literární tvorbu Světlé externím předmětem tehdy, kdy se jeho jednotlivá data, v paměti uchovaná a takto zhodnocovaná jak životní, tak spisovatelskou zkušeností, seskupila do celku nově smysluplného: vzhledem k literární tvorbě se strukturovala. Externí předmět povídek ze starosvětské Prahy představuje tedy také množinu informací, která je v umělecké osobnosti Světlé orientována tak, aby dominovala v ní obsažená výpověď o životním stylu spolu s tím, co v něm bylo převážně

ustrnulého i ve výjimečných případech schopného umožnit vykročení z jeho obvodu.

Rozdílnost mezi dvěma externími předměty, můstky umožňujícími styk s životními tradicemi jednou podještědskými a podruhé staropražskými, spočívá nejen v tom, jaký je jeden a druhý sám o sobě a jakou rozlohu potenciálních výpovědí obsahuje, ale zejména v tom, jak je na bázi umělecké osobnosti zhodnocen a strukturován. Do literární tvorby Světlé se pak tato rozdílnost nejzřetelněji promítá tím, jak se ve významové výstavbě jednoho a druhého typu próz uplatňuje tradiční životní styl daného společenství a jak rozdílně je pojímána axiologie jednoho a druhého prostředí a její celospolečenská závaznost.

[5]

Rozklad o prózách K. Světlé umožňuje nám teď zpřesnit pojetí toho, jak obecně probíhá první fáze návaznosti literatury na životní obsahy, které se tradicí ustálily v určitém lidském společenství. Řekli jsme, že se literární tvorba přitom nejdříve upíná k hmotně existujícím a smyslově uchopitelným objektům, které jsou produktem tradice a obsahují ji v sobě. Tento fenomén jako celek jsme nazvali externím předmětem a konstatovali jsme, že je jakožto nositel potenciálních výpovědí či informací o tradici skutečností víceobsahovou a že také obvykle je schopen artikulovat svou výpověď více než jedním způsobem. Zatímco obecnou potřebu literatury vyhledávat návaznost na životní tradici jsme v souladu s teorémy J. Mukařovského a F. Vodičky umístili do systému literatury, do jeho vývojové struktury, označili jsme uměleckou osobnost za činitele rozhodujícího o tom, jak je externí předmět vzhledem k určité a jedinečné literární tvorbě orientován, tj. kterému z jeho více možných obsahů a způsobů výpovědi je určeno dominantní postavení.

Nyní se ukazuje, že už vyhledávání objektů, které jako produkt tradice mohou být zpravodajem o jejich duchovních obsahích, je nutno spojit s osobností spisovatele, a to i v takových případech, kdy směr a cíl tohoto vyhledávání napovídá celková aktuální situace kulturní nebo literární /viz v kap. 1

uvedené setkání české obrozenské literatury s lidovou písní/. Tato korektura pak umožňuje, abychom první fázi návaznosti literatury na tradici viděli ve dvou jejích následných a podstatně odlišných stadiích. Toto odlišení je nutné na rovině teoretické, v praxi je leckdy jedno stadium zaklesnuto do druhého, popřípadě se jejich cyklus víckrát opakuje.

První stadium je samo osvojení externího předmětu, osvojení potenciálních poznatkových zdrojů o tradici, které je záležitostí spisovatele člověka, reálné psychofyzické lidské bytosti. Znalosti takto získané vůbec nemusí být uspořádány jakožto projevy tradice /představme si např. spisovatele, který z dětství zná hodně lidových písní/ a jejich osvojení může být vzhledem k literární tvorbě zcela nezáměrné. Je tedy do jisté míry srovnatelné s jakýmkoli jiným lidským osvojováním znalostí a může být předmětně obsáhlejší než to, k čemu se pak zaměřuje literární tvorba. Na nutnost teoreticky osamostatnit tuto fázi a vidět ji jednak v souvislosti se spisovatelovou biografií, jednak jako součást jeho konkrétní pracovní techniky upozorňují velmi časté případy spisovatelsky nezáměrného osvojování zdroje poznatků o tradici /viz poznání starosvětské Prahy u K. Světlé/ nebo případy nulového nebo povrchního poznání /viz uvedený případ K. Maye/, jehož důsledkem pro genezi významové výstavby literárního díla je pak to, že na funkční místo, které je v tomto případě vyhrazeno externímu předmětu, vstupují hotové, dosavadní literaturou již vytvořené postupy, stereotypy, konvence.

O externím předmětu jakožto součásti genetické složky ve významové výstavbě díla můžeme hovořit teprve ve druhém procedurálním stadiu, kdy předměty, o sobě hmotně existující, které si poznatkově osvojil člověk spisovatel, jsou nadány funkcí pro literaturu. Toto druhé stadium není již záležitostí lidské bytosti spisovatelovy, probíhá na úrovni kvalitativně jiné, na úrovni tvůrčí osobnosti, kterou ve funkčně abstrahující projekci osoby spisovatelovy pojmáme jako jedinečného činitele literárního procesu. Uvedli jsme, že z vůle této osobnosti je externí předmět orientován tak, aby dostal svou výpovědní dominantu. Čím je podmíněno určení této dominanty? Jistě tím, že to, co bylo vytrženo z původních souvislostí

a co je samo o sobě nahodile, neuspořádaně seskupené, je z pozice umělecké osobnosti nazřeno jako celistvost pro její potřeby a tímto vztahem k literárně tvůrčím potřebám je souběžně hodnoceno: /30/ dominanta externího předmětu /jakožto nově vzniklé celistvosti pro literaturu/ se ustaluje relací mezi jeho objektivně existujícími výpovědními potencemi a uměleckou osobností, subjektem hodnocení. A co je důsledkem tohoto hodnocení? S určenou nebo postupně se ustalující dominantou se v externím předmětu - jehož původní nahodilé seskupení se fungováním pro literaturu proměnilo v celistvost nenahodilou - organizují nové vztahy, externí předmět se sám stává také systémem, /31/ je strukturován.

Vzdálenost krajní odlišnosti, neslučitelnost, která je mezi literaturou jako znakovým systémem, a mezi tím, co je přímým životním projevem formovaným tradicí, je odstraněna nebo překlenuta vloženým suponovaným systémem, který tvarováním a svým způsobem artikulace koresponduje s literaturou, a obsahem odkazuje k životní realitě. Tento vložený suponovaný systém je nezbytným faktorem pro návaznost literatury na externí životní tradici. Jeho princip je věcí literatury, avšak o jeho určitém vnitřním vybavení i o jeho dominujícím obsahovém zaměření na externí tradici rozhoduje tvůrčí osobnost.

Čteme-li zvláště starší literární díla, která vypovídají o životních tradicích lidového společenství, zdá se nám mnohdy, že slovesnou tvorbu tohoto druhu si výlučně vyžádaly dobové celospolečenské zájmy nebo dobová kulturní orientace, a jsme někdy také náchylni k tomu, číst tato díla s představou, že více nebo méně dokonale naplňují úkol věcně spolehlivého, objektivního zpravodajství o dávno minulé podobě lidového života. Náš článek chtěl výkladem o části prozaického díla K. Světlé i zobecňujícími shrnutími poukázat na jiný, slovesně uměleckému tvoření doufejme adekvátnější přístup k tomuto typu literatury a na jiný způsob nazírání na obsah toho, co literární dílo vypovídá o lidových tradicích.

Budeme-li se kdykoli, v kterémkoli historickém místě literárního vývoje ptát, čím je koneckonců určeno to, čeho z životních obsahů tradice se vlastně literatura zmocňuje a co z ní svým zvláštním způsobem v sobě uskutečňuje, aby to pak

vcházelo v její transformaci a v osobité relaci literárního díla znovu do kulturního života, poukážeme na tvůrčí osobnost. To je arbiter tohoto procesu a jeho výsledků, v něm se stýkají a scelují příslušné určující nadosobní i jedinečné potřeby, podmínky, záměry, možnosti.

POZNÁMKY

- /1/ V. Vančura, Jak číst, in Rád nové tvorby, 1972, s. 206.
- /2/ Výklad o potřebách historicky se vyvíjejícího systému literatury je v podstatě založen na Vodičkově pojetí „úkolů“ literárního zobrazování, viz F. Vodička, Cesty a cíle obrozenecké literatury, 1958, s. 9 n.
- /3/ Viz K. Dvořák - F. Vodička, Včleňování folklóru do obrozenecké literatury, kap. II /stať K. Dvořáka/, Česká literatura 3, 1955, s. 298 n.
- /4/ Pojetí umělecké osobnosti a pojetí vztahu mezi uměleckou osobností a naindividuálním vývojem literatury spočívá na teoremech J. Mukařovského, viz v jeho kn. Studie z estetiky /1966/ stať Básník /1941/, Individuum v umění /1937/, Individuum a literární vývoj /1943-45/, Osobnost v umění /1944/ a v kn. Cestami poetiky a estetiky /1971/ stať Problémy individua v umění /1946-47/.
- /5/ Poprvé tam K.S. byla 1853 /třiatřicetiletá/ a do 1887 tam v létě jezdila téměř každoročně; do 1865 bydlila v Světlé pod Ještědem, později v Dolních Pasekách.
- /6/ Viz V. Lišková, Umělecká osobnost Karolíny Světlé, in K.S., Povídky, 1940, s. 413 n. Tam též výklad o vývojových proměnách tohoto tématu.
- /7/ A. Novák, Skalák Karolíny Světlé, Sborník filologický 4, 1913, s. 190-206.
- /8/ An. /V. Hálek/, Světlá s Ještědem, Květy 4, 1869, s. 406.
- /9/ Vyplývá to i z pozitivní recepce podještědských románů K. Světlé v dobových recenzích, např.: J. Neruda: „Jako Jungmannové z chaloupek češtinu vyvedli zas ven do kruhu živých jazyků, vnikla spisovatelka Karolína Světlá do těch-že chaloupek a vyvedla z nich českou individualitu dramatickou, způsobilou, aby uvedena v český román připojila k světové literatuře článek nový, tím zároveň českou literaturu důstojně uvedla v písemnictví to světové“ /Český román vesnický a jeho tvůrkyně, Naše listy 27.1.1869, kn. in J.N., Literatura 2, 1961, s. 41/; „Světlá vypravuje román českých lidí, postavy, které ona předvádí, ani nemohly jinde vzrůst než z české krve, ale postavy ty mají právo umístěny být hned do galérie světové, jsou umělecky provedeny dokonale s onou geniálností, která v literaturách i velkých národů objevuje se jen obdobně a často v časových mezerách velmi dlouhých“ /Nové knihy 2, Národní listy 31.8.1876, kn. in J.N., Literatura 2, 1961, s. 232/; V. Hálek: „Vesnický román můžeme směle nazvat nejen nejpůvabnější snad povídkou literatury české, ale jednou z nejkrásnějších prací novelistické literatury vůbec. V práci té stojí Světlá samostatně na stanovisku světovém; povahy její vystupují tu až na zápasistě myšlenek všeobecně platných, na zápasistě principů náboženských a společenských, perspektiva ta jest velkolepá a přitom určitost povah tak plastická, ano řeknem specificky česká, že Vesnický román směle můžeme poslati do světa co svou novelu českou“ /Vesnický román od Karolíny Světlé, Květy 4, 1869, s. 359/.

- /10/ Zlatá Praha 1, 1864, č. 1; v knižních otiscích povídky /s tit. Lamač a jeho dítě/ je tento úvod vypuštěn. Přetisk in K.S., Můj Ještěd, 1951, ed. J. Špičák, a J. Špičák, Ještěd Karolíny Světlé, 1958; přetisk rukopisné verze in Vybrané spisy K.S., sv. 7, Z literárního soukromí 1, 1959, ed. J. Špičák.
- /11/ Některé texty tohoto typu jsou přetištěny v antologiích a edicích J. Špičáka, viz předchozí poznámku.
- /12/ L. Čech, Karolína Světlá. Kritická studie, 1891.
- /13/ K. Světlá, Z literárního soukromí, Ženské listy 1880, in Vybrané spisy K.S., sv. 7, Z literárního soukromí 1, 1959, s. 303.
- /14/ L. Čech, Karolína Světlá, 1891, s. 83.
- /15/ F. Kleinschnitzová, Náboženské postavy z lidu v díle Karolíny Světlé, Listy filologické 46, 1919, s. 29-45, 91-106.
- /16/ Tamtéž, s. 40.
- /17/ Příklady viz v pozn. 9.
- /18/ M. Pujmanová, Karolína Světlá a dnešní čtenářka, Kritický měsíčník 2, 1939, kn. in M.P., Vyznání a úvahy, 1959, s. 65-67.
- /19/ Zejména: K.S., Z literárního soukromí, Ženské listy 7, 1880, kn. 1897; A. Čermáková-Sluková, Vzpomínky na Karolínu Světlou, 1909 /tam též vzájemná korespondence se S. Podlipskou z let 1853 až 1857/; výběry ze vzpomínek na K.S., z její korespondence a přetisky rukopisných dokumentů in K.S., Z literárního soukromí 1 - 2, 1959, a v antologiích J. Špičáka /viz pozn. 10/.
- /20/ Viz V. Brožík, Marxistická teória hodnotenia, 1976; J. Světlý, Hodnoty a hodnocení, 1977.
- /21/ Z tohoto hlediska se komunikace nepřímých hodnotových sdělení v mnohém podobá nonverbální komunikaci, viz E. Goffman, Das Verhalten in sozialen Situationen, Gütersloh 1970; týž, Interaktionsrituale, Frankfurt a.M. 1971.
- /22/ Viz K. Hausenblas, Výstavba jazykových projevů a styl, 1971; A. Macurová, Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech, 1983. V obou dílech další literatura.
- /23/ Z této garanční struktury uzavřené do kruhu je vidět, jak je odtud snadný přechod k mýtům, které jednak samy o sobě jsou cyklicky strukturovány, jednak jsou obdobně kruhovitě spjaty s pragmatickou úrovní své semiózy.
- /24/ Konstrukt postavy tradovaného podání se může natolik naplnit hodnotovým obsahem, že v daném prostředí lze jména postavy jednoznačně použít jako metaforického zhodnocovacího pojmenování. Viz např. vyprávění o tom, jak se K.S. poprvé setkala se jménem Frantiny: „Jednou, trvám, že Božena to byla, nevím už, co udála. Já řku: No, holka, ty seš jako ta Frantina. A paní tetička hned na mne: Copak to bylo za Frantinu, paní švagrová? A tak jsem jí začala povídat o Frantině“ /A. Čermáková-Sluková, Vzpomínky na Karolínu Světlou, 1909, s. 64/.
- /25/ Dokladem, že tato schopnost je zakotvena v konstantních dispozicích osobnosti a že její uplatnění nemusí být vědomé a ani se nemusí krýt se záměrem, poskytuje srovnání toho, co z axiologie Podještědí se uplatnilo v prózách Světlé, a jak jsou naproti tomu vcelku nicotné projekce lidových náboženských představ v těchto i jiných autorčiných skladbách, ačkoli se Světlá podle vlastních vyjádření po nich přednostně pídila a některá díla záměrně orientovala k této problematice.

- /26/ Jde o nepočetnou skupinu prací, zejména o prózu Černý Petříček /1871/ a o povídky z první poloviny 80. let, v Ottových Sebraných spisech K.S. zařazené do sv. 6, Pod starými krovy, 1900.
- /27/ K. Světlá, Z literárního soukromí, 1880, in Vybrané spisy K.S., sv. 7, Z literárního soukromí 1, 1959, s. 309.
- /28/ Viz interpretaci této skladby v eseji A. Nováka, Románek Koňského trhu, in A.N., Léta třicátá, 1932, s. 23-30.
- /29/ Podrobnější rozbor povídek ze starosvětské Prahy a srovnání s podještědskými prózami obsahuje moje předmluva v kn. K.S., Povídky z minulé Prahy, 1975.
- /30/ Uplatnění jakékoli externí neznakové skutečnosti jako podnětu pro vznik literárního znaku je zřejmě vždy nejprve podmíněno tím, že je tato skutečnost ohraničena a zhodnocena, že se vzhledem k literatuře stává hodnotou. V podobě vědomého a záměrného počínání popisuje z vlastní zkušenosti tento proces a jeho fázování spisovatel F. Nepil: "... mohu psát jen o tom, co jsem zažil, co jsem si osahal, kde jsem byl. Obvykle to začíná tak, že se v člověku ozývá opakovaně něco z toho, co zažil, a v tom případě je pak třeba dát hlavu do dlaní a přemýšlet, proč na to nemůže zapomenout. A teprve když na ono proč přijde, dá se uvažovat, co z té utkvělé myšlenky bude. Jestli povídka pro děti, nebo fejeton pro dospělé" /Gramorevue 18, 1982, č. 10, s. 9/.
- /31/ Při posuzování mého dosud netištěného článku o tzv. reálných modelech literárního díla /např. Hronov z poč. 19. stol. jako reálný model pro Padolí Jiráskova románu U nás/ mě upozornil M. Červenka na to, že takovéto vně-literární neznakové skutečnosti se v pohledu od literatury, s níž jsou funkčně spjaty, jeví jako systémově uspořádané. Tohoto jeho podnětu využívám uvedeným způsobem i zde.